

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції*

Суми 2020

УДК 908(477.52)
С89

*Рекомендовано до друку Вченою радою Комунального закладу
Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 14 від 30 листопада 2020 року)*

Рецензенти:

- Дегтярьов С. І.**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету
- Будянський Д. В.**, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри ОТМ, музикознавства та культурології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка
- Єфремова Г. Л.**, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Редакційна колегія:

- Кудінов Д. В.**, Кудінов Д. В. професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, доктор історичних наук, доцент (відповідальний редактор)
- Клочко О. М.**, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук
- Михайліченко М. А.**, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету, кандидат історичних наук
- Оліцький В. О.**, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук
- Сидоренко Н. В.**, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. – 409 с.

ISBN 978-617-7487-72-1

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

ISBN 978-617-7487-72-1

© Колектив авторів, 2020
© ФОП Цьома С.П., 2020

СЕКЦІЯ 6

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Артюх В'ячеслав Олексійович

кандидат філософських наук, доцент, незалежний дослідник (м. Суми)

СУМСЬКА «ПРОСВІТА» В 1917-1918 рр.

У структурі формотворчих чинників нації важливу роль відіграють культурницькі організації, через діяльність яких національно свідомо еліта (найчастіше – інтелігенція) мобілізує народ на створення своєї справді національної культури й держави. Першими організаціями такого типу в Україні були товариства «Громади» (у Києві, Петербурзі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі). Після них, починаючи з 1860-х років і до початку ХХ ст., і в Західній Україні, і на Наддніпрянщині виникає ще ціла низка подібних товариств: «Січі», «Соколи», Українські клуби, наукові товариства, сільські драматичні гуртки. Типологічно до таких організацій належить і товариство «Просвіта». «Просвіта» – одна з найстаріших національно-просвітницьких організацій в Україні. Це товариство заснувала 8 грудня 1868 р. у Львові група молодих людей народовського (українського) спрямування. Товариство ставило своїм завданням піднесення національно-культурного та освітнього рівня всіх українців краю. Але крім виконання функцій, що випливають з їх статутних завдань всі ці національно-культурні організації об'єктивно виконували ще одне фундаментальне завдання: вони сприяли вихованню національної самосвідомості широких народних мас, привносячи туди українську ідею та укріплювали цим самим етнічний фундамент української нації.

Лютнева революція 1917 р. підняла на новий рівень процеси національного самоусвідомлення й на території сучасної Сумщини. Тут осередки «Просвіт» були головними «українізаторами» малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної і хорової діяльності, курсів українознавства та читання лекцій. Фактично, в цей час «Просвіти» у містах, селах і хуторах були представниками і провідниками волі національного революційного парламенту – Української Центральної Ради.

За інформацією представника Української Центральної Ради в Сумах

Бориса Штейнгеля відразу після Лютневої революції в місті склався гурток свідомих українців, який оголосив себе *«тимчасовим організаційним українським комітетом м. Сумів та повіту»*. Саме на зборах цього гуртка було вирішено *«скликати, якомога швидче установчі збори майбутньої Сумської повітової «Просвіти», котра була б осередком просвітної економічної й політичної діяльності українського громадянства Сумів»* [29, с. 4]. В результаті осередок культурно-освітнього Товариства *«Просвіта»* в Сумах був створений 9 квітня (за ст. ст.) 1917 р. [6, арк. 31]. Його установчі збори проходили в залі земської управи. За основу своєї діяльності Товариством був узятий статут колишньої Одеської *«Просвіти»*, а почесними членами обрані голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський та куратор Київського шкільного округу Микола Василенко. У статуті Сумської *«Просвіти»* зазначалося: *«Наша ціль – просвітницька робота серед темного нашого найменшого брата, знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом поширювати поміж нього всякі агрономічні і сільськогосподарські відомості»* [6, арк. 31]. При *«Просвіті»* були утворені комісії: фінансова, господарська, театральномузична, лекційна та агітаційна. До Товариства записалося більше 200 чоловік, а в його Раду було обрано 28 чоловік. Очолив просвітянський осередок працівник міської управи Василь Покровський (1864–?). Уже 16 квітня на першому Губернському з'їзді представників Українського народу в Харкові він звітував про заснування та початки діяльності цієї організації [4, с. 2]. Проіснувала Сумська *«Просвіта»* до початку січня 1919 р. Після захоплення влади в місті 5 січня 1919 р. більшовиками вона свою діяльність вже не відновлювала.

Сумська *«Просвіта»* вперше голосно заявила про себе під час свята Національного відродження 21 травня (за ст. ст.) 1917 р. [19, с. 2]. Загальною метою цих урочистостей було пробудження української національної свідомості серед жителів міста [13, арк. 27]. Тоді тут пройшла багатотисячна маніфестація, яку біля міської думи вітали виконуючий обов'язки голови міської думи Микола Крамаренко та повітовий комісар Олександр Меццанінов. На Покровській площі була відправлена, влаштована *«Просвітою»*, урочиста панахида за Тарасом Шевченком. А ввечері Товариство провело у помешканні громадського зібрання український вечір, де продавалися українські книжки й листівки. Вся виручка від цього вечора пішла на користь Національного Українського фонду [15, с. 3–4]. Тоді ж, за результатами мітингу, *«Просвіта»* внесла до міської думи пропозицію назвати одну із центральних вулиць іменем

Тараса Шевченка, надати його ім'я одній із шкіл, а також поставити йому пам'ятник. Цікаво, як просвітяни обґрунтовували необхідність присутності імені Шевченка в сумському культурному ландшафті. На їхню думку, так, як це місто було засноване в 1655 р. вихідцями з Київщини, а Шевченко також народився на півдні Київщини, у тодішньому Канівському повіті, то звідсіля робився висновок, що теперішні сумські обивателі «*кровоно*» пов'язані з батьківщиною поета [13, арк. 27 зв.]. Цю свою пропозицію до міської думи Сумська «*Просвіта*» повторила наступного, 1918 р., 28 травня, додавши до Шевченка ще й ім'я письменника та педагога Бориса Грінченка (1863–1910), запропонувавши назвати його іменем двокласну жіночу («*червону*») школу [9, арк. 33]. Тоді «*Просвіта*» також прохала «*Думу Соборну вул. переіменовать у вулицю Тараса Шевченка*» і «*поставити бюст Т.Г. Шевченка у м. Сумах проти 1-ї жіночої гімназії*» [9, арк. 33]. Таким чином, на символічній карті Сум було започатковано формування шару української національної топонімії. Правда, зреалізувати ці побажання просвітян прийшлося вже більшовицькій владі. Рішенням своєї президії повітового ревкому від 5 липня 1920 р. більшовики це прохання проводять в життя і перейменовують саме вул. Соборну на вул. Шавченка [10, арк. 11], а трохи пізніше, у 1926 р., на місці, запропонованому «*Просвітою*», встановлюють йому й пам'ятник роботи І. Кавалерідзе.

Вже в перший рік свого існування просвітянський осередок м. Суми намагався брати участь у місцевому політичному житті. Так, у союзі з Українським технічним та агрономічним товариством «*Праця*» Сумська «*Просвіта*» взяла участь у виборах 30 липня 1917 р. до міської думи. Набрав цей блок при цьому, правда, найменше голосів: із 9882 виборців Сум за нього проголосувало лише 112 [12, арк. 62]. Взагалі, просвітян дуже турбував низький рівень національної свідомості населення Сумського повіту та їх політична пасивність, а також небажання йти у владу, щоб відстоювати свої національні права. Про це йшлося у статті писаря «*Просвіти*» І. Берестовського в «*Сумском вестнике*». «*Що діяти? Що робити? – запитував цей активіст-просвітянин, бо – «взагалі, селяне-хлібороби по всьому Сумському повіту не знають, що таке Україна?, що таке автономія?, що таке федерація? і таке інше – для цього треба великої організації: скрізь їздить по селах і пробужує, нагадує про колишню славу України і про її права і вільності, котрі зломані були московськими царями. Певно, що пробувши в кайданах 268 роки, українці деякі забули свою мову і про те, якого батька вони діти*» [1, с. 4].

4 серпня 1917 р. російський Тимчасовий уряд видав «*Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду*», за якою

обмежувалася дія повноважень цього виконавчого органу Української Центральної Ради Генерального Секретаріату територіями Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній. Таким чином, Харківська губернія була виведена з-під юрисдикції Генерального секретаріату, що спричинило вибух невдоволення серед національно свідомих сил Слобожанщини. З приводу таких зазіхань на українські етнографічні межі Сумська *«Просвіта»* надіслала до Центральної Ради листа, де вказала: *«Загальні збори сумського товариства «Просвіта», протестуючи проти відокремлення Харківщини від Автономної України, сподіваються, що Центральна Рада, як оборонець народних прав, вживе всіх заходів для об'єднання вилучених частин української території в єдину Автономну Україну»* [21, с. 3].

20–23 вересня 1917 р. у Києві проходив Перший Всеукраїнський з'їзд Товариства *«Просвіта»*, рішення якого мали важливе значення для розгортання просвітянського руху в Україні. Від Сумської *«Просвіти»* на нього був делегований Василь Покровський. У своїй доповіді він говорив про гальмування роботи товариства в Сумах через перешкоди з боку *«ворожих елементів»*, а також про брак свідомих українців у краї [20, с. 3]. Далі Покровський ще раз нагадав, що Сумською *«Просвітою* було вжито всіх заходів, щоб Харківщину було прилучено до України» [26, арк. 35зв.].

Відразу зазначимо, що на Другому Всеукраїнському з'їзді *«Просвіт»*, який відбувся вже наступного, 1918 р., 3–5 листопада, Сумську *«Просвіту»* представляв письменник Яків Мамонтов (1888–1940) (уродженець с. Шапошникове, що біля Сум).

З кінця 1917 р. новим очільником Сумської *«Просвіти»* став Євген Колодяжний (? – 1958). У 1918 р. він працював юристом (на посаді податкового інспектора). Належав до партії українських соціалістів-революціонерів і вважався *«старим революційним робітником»* [8, арк. 26–27]. У квітні 1918 р. з ініціативи *«Просвіти»* був затверджений урядом УНР комісаром Сумського повіту. За Директорії 21 грудня 1918 р. Сумськими земськими повітовими зборами знову був обраний комісаром повіту і 26 грудня затверджений на цій посаді Харківським губернським комісаром ¹.

В часи Української Держави Гетьмана Скоропадського (квітень –

¹ Далі, після відступу військ Директорії з Сум, Є. Колодяжний восени 1919 р. очолював Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ УНР. А 10 березня 1920 р. він був призначений губернським комісаром Поділля. З 15 липня 1920 р. Колодяжний був звільнений з цієї посади і відраджений до Адміністративного департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1920 р. емігрував. Проживав на Західній Волині, що у 1919–1939 рр. перебувала в складі Польщі, у м. Рівне. Працював у магістраті, керував книгарнею *«Наша культура»*. Брав участь у заснуванні осередків культурно-освітніх об'єднань у м. Рівне: *«Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки»* у 1927 р. і *«Рідна хата»* у 1931 р. Після Другої світової війни жив у м. Ульм (ФРН), де й помер 30 січня 1958-го р. [16, с. 351-352]

грудень 1918 р.) розвиток просвітянського руху зіштовхнувся з великими труднощами. Безпосереднє оточення Гетьмана, що складалося переважно зі зрусифікованих українців в цілому доброзичливо ставилося до національно-культурних потреб українського народу, але на місцях багато повітових старост були управлінцями зі старим імперським мисленням і російським шовіністичним світоглядом. Їх ставлення до «Просвіти» було негативне і тому діяльність цих організацій ними контролювалася й обмежувалася. Але в Сумах можна було спостерігати в цілому лояльне ставлення до місцевої «Просвіти» з боку старости Сумського повіту російського генерал-майора Сергія Гребенщикова («общеросса» за політичним світоглядом). У своїх спогадах він згадував, що *«не видя в деятельности украинской «Просвиты» ничего противоречащего Гетманской власти, я, ценя корректное отношение её членов к себе как к её представителю, в свою очередь, относился с уважением ко всем их интересам и желанию поддержать украинское, хотя и искусственное, национальное чувство, которое так упало в Великороссии»* [2, с. 175].

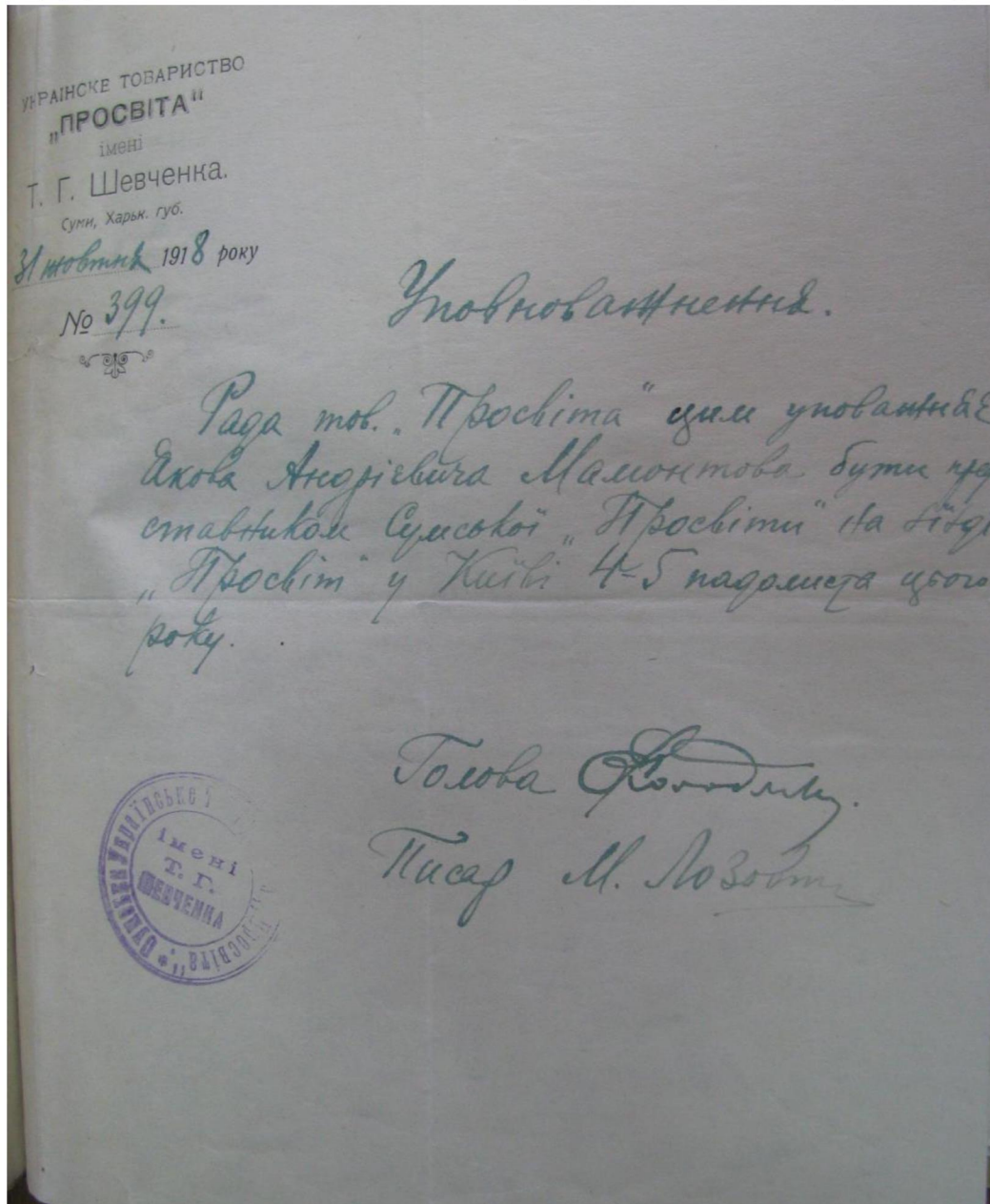
В цей час для «Просвіти» гостро стояло питання наявності свого приміщення для проведення просвітницької роботи. 11 січня 1918 р. Сумська повітова земська управа надала «Просвіті» для репетицій хору та театральної трупи приміщення в двокласному жіночому земському училищі (саме цьому училищу «Просвіта» запропонує присвоїти ім'я Бориса Грінченка) [7, арк. 8 зв.–9.]. А 14 червня «Просвіта» уклала договір з Сумською земською повітовою управою про передачу їй у найм двох кімнат в будинку Бережного терміном з 5 червня 1918 р. і до 1 серпня 1919 р. з місячною оплатою 60 руб. [7, арк. 154 зв.–155зв.]¹.

За влади гетьмана П. Скоропадського Сумська «Просвіта» прийняла активну участь в українізації державного управлінського апарату Влітку при «Просвіті» були відкриті курси з українознавства та з української мови для державних службовців, вчителів і всіх бажаючих. На курси українознавства імені І. Стешенка записалося 70 чоловік і на курси української мови теж близько 70 чоловік [25, арк. 5]. А прохання створити такі курси Сумська «Просвіта» подала до повітових земських зборів ще наприкінці 1917 р. [11, арк. 20].

У жовтні 1918 р. під час розгортання дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української й російської з'їзд товариств

¹ Будинок Бережного – зараз це будинок на площі Покровській, 11. У ньому до революції знаходився готель «Версаль» і до 1913 р. тут арендувало собі кілька кімнат Малоросійське драматичне товариство, а в 1942 р. в будинку розташовувались українські організації й під прикриттям «Просвіти» діяло підпілля революційної ОУН на чолі з Семеном Сапуном.

«Просвіти» Сумського повіту однозначно висловилися за українську мову як єдину державну і резолюція з цього приводу була направлена гетьманові П. Скоропадському. З'їзд постановив: «... 2) Українська мова в Українській державі повинна бути Державною. 3) Українська мова повинна бути обов'язковою по всіх урядових та громадських публично-правових інституціях... 5) Ворожі виступи, навіть урядовців, проти української мови, яко мови Державної вважаємо за виступ проти України» [22, с. 4].

Посвідчення письменника Якова Мамонтова (1888-1940), делегата від Сумської «Просвіти» на Другому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» у Києві 3-5 листопада 1918 р.

Крім того, «Просвіта» постійно організовувала проведення літературних вечірок, читання лекцій та концертів, найчастіше у своєму приміщенні. Так, лекції з національної проблематики у 1918 р. читали письменник Яків Мамонтов, В. Коломієць, Микола Юхновський. А відомий

літератор Гнат Хоткевич тут свої лекції з історії України читав, починаючи з 15 жовтня 1918 р. На 3 жовтня цього ж року у приміщенні «Просвіти» був запланований концерт відомого кобзаря Слобожанщини Івана Кучугури-Кучеренка [28, с. 4]. До всього ж, як повідомляє у своїх спогадах учасник революційного руху на боці більшовиків Василь Обозний приміщення Сумської «Просвіти» восени 1918 р. було ще й тим легальним місцем, де збиралися незадоволені владою Гетьмана та німців [14, арк. 92].

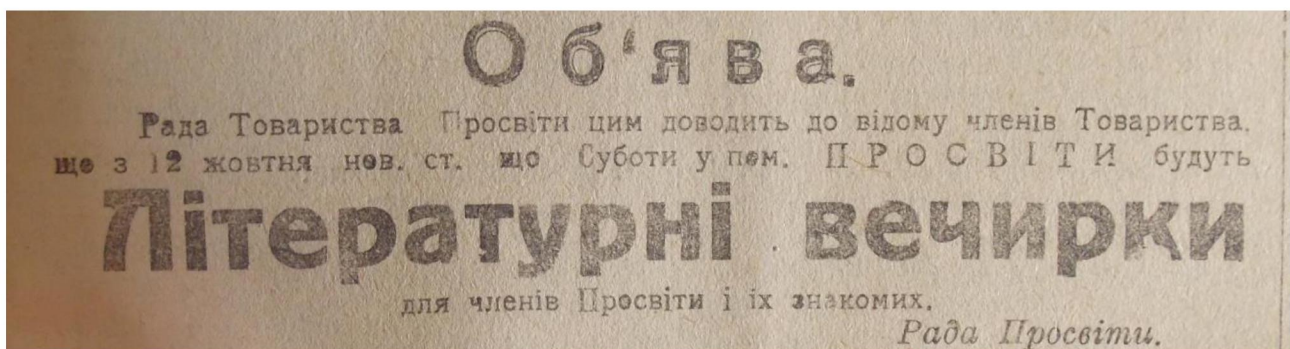
Фінансово Сумська «Просвіта» була небагатою організацією. Фактично, єдиними джерелами грошових надходжень були членські внески та ще кошти, виручені від продажу квитків на спектаклі. Тому просвітяни постійно зверталися за допомогою до органів місцевого самоврядування. Так, Рада «Просвіти» на своєму засіданні 11 листопада 1917 р. постановила прохати Сумське повітове земство про грошову допомогу у розмірі 5000 руб. (3000 – на закупівлю книг для бібліотеки-читальні і 2000 – на утворення спеціального капіталу на купівлю книжок для продажу). Можливість такого прохання просвітяни обумовили тим фактом, що їхнє товариство виконує ту ж саму роботу, що й відділ позашкільної освіти при Сумському земстві [6, арк. 31]. В результаті Сумська повітова народна управа заклала у видатки на 1918 р. одноразову допомогу «Просвіті» (на книгозбірню) у розмірі 1000 карбованців [24, арк. 5]. 29 червня 1918 р. Рада «Просвіти» прохає Сумську міську управу дати їй субсидію у розмірі 2000 руб. [9, арк. 30]. А 11 липня 1918 р. фінансова комісія Сумської міської думи розглянула клопотання «Жіночої спілки» при «Просвіті» про субсидію на утримання дитячої площадки на Холодній горі та самої «Просвіти» на покращення її бібліотеки і постановила видати їм такі субсидії («в самых скромных размерах») по 500 руб. [9, арк. 31].

Театральна справа залишалася одним з головних напрямків діяльності «Просвіти». Сумські просвітяни постійно ставили українські спектаклі як своїми власними силами, так і організували виступи українських труп в орендованому ними театрі Корепанова [9, арк. 23]. При «Просвіті» діяв також український хор. Певне уявлення про театральну діяльність Товариства дає їхній фінансовий звіт міській управі за першу половину вересня місяця 1918 р. Отже, Сумською «Просвітою» в театрі Корепанова 3 вересня був поставлений спектакль за п'єсою І. Карпенка-Карого «Бондарівна», квитки було продано 349 глядачам і виручено за них 606 руб. 05 коп., 5 вересня – вистава за баладою Тараса Шевченка «Така її доля», на якій була присутня 291 особа, прибуток – 470 руб. 57 коп., 8 вересня ставилася п'єса І. Тогобочного «Жидівка вихрестка», на ній були присутні 746 глядачів і виручено 1504 руб. 54 коп., 12 вересня комедію

Г. Грушевського «Розбиті надії» переглянуло 487 осіб, за квитки виторгувано 844 руб. 13 коп., 14 вересня на спектаклях «Така її доля» та С. Васильченка «На перші гулі» побувало 409 глядачів, прибуток – 810 руб. 48 коп., 15 вересня ставилася п'єса за однойменним твором Тараса Шевченка «Мати-наймичка», на якій були присутні 677 осіб, виручка – 1488 руб. 34 коп. З урахуванням дефіциту весь прибуток від зіграних у першій половині вересня спектаклів становив 6499 руб. 69 коп. [9, арк. 35]. У відповідь на прохання «Просвіти» звільнити грошові надходження за ці спектаклі від внесення благодійного збору у міську казну Сумська управа, у свою чергу, попрохала її все таки внести в касу 748 руб. 65 коп., а коли міська дума задовольнить клопотання «Просвіти», то кошти їй будуть повернені [9, арк. 28].

Найбільш значущим у діяльності Сумської «Просвіти» часів Української Держави гетьмана Скоропадського було відкриття за її ініціативи і її зусиллями українських гімназій. Гімназії були започатковані в Сумах та селах Верхня Сироватка [3] й Юнаківка ¹. У Сумах українська мішана гімназія повинна була мати підготовчий, а також перший та другий класи. Плата за навчання у підготовчому класі – 150 руб., у першому та другому класах – 200 руб. [17, с. 1]. Гімназія у Верхній Сироватці повинна була мати три перших класи. Плата за навчання одного учня – 250 руб. за рік [3].

Крім того, як уже зазначалося, Сумське товариство в 1918 р. організувало курси української мови та курси українознавства, проводило лекції з історії української культури, орендувало приміщення театру Корепанова для проведення своїх вистав, організувало національний хор, намагалося відкрити історико-філологічний факультет в Сумському народному університеті імені Т. Г. Шевченка та книжковий кооператив. Така активна діяльність сумських просвітян була відзначена на четвертому з'їзді спілки «Просвіт» Слобожанщини, що проходив 13 жовтня у Харкові [5, с. 3].

¹ Міністерство освіти дало згоду на відкриття в Юнаківці української державної мішаної гімназії 5 серпня 1917 р. [23, арк. 1].

Оголошення в газеті «Сумской вестник» про проведення «Просвітою» літературних вечірок, жовтень 1918 р.

Будинок Бережного на Покровській площі в Сумах, де в 1918 р. розташовувалася місцева «Просвіта». Фото 1928 р.

*Члени Сумського Товариства «Просвіта».
В центрі її керівник – Василь Покровський, 1917 р.*

Оголошення в сумській газеті «Луч» про відкриття «Просвітою» курсів української історії, жовтень 1918 р.

Ну, а всього у Сумському повіті 1917–1918 рр. діяло шість осередків Товариства: в Сумах, Білопідлі, Стецьківці, Юнаківці, Нижній та Верхній Сироватці. Найдовше з них проіснувала Юнаківська «Просвіта» – до 1921 р.

Отже, в часи Української революції (1917–1921) в Сумах осередок «Просвіти» забезпечував те культурне піднесення, яке супроводжувало ці національно-визвольні змагання, а просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі у цих процесах. «Просвіта» виступила активним пропагандистом і популяризатором національних, культурних і духовних цінностей, докладала певних зусиль для формування української національної ідентичності місцевого населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Берестовський І. До українців // Сумской вестник. 1917, 22 августа.
2. Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова / сост. Ю. Арбатская. Симферополь: Н. Орианда, 2009. 344 с.
3. Гимназия в Вер. Сыроватке // Земские известия. 1918, 12 сентября.
4. Губернский украинский з'їзд в Харьковѣ // Рідне слово. 1917, 22 квітня.
5. Даниленко К. Четвертый з'їзд Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харьковѣ // Земське діло. 1918. № 345, 28 жовтня.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34. – 35 арк.
7. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35. 204 арк.
8. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 36. 31. арк.
9. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. 48 арк.
10. ДАСО. Ф. 2340. Оп. 2. Спр. 8. 169 арк.
11. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 23.
12. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 29. 95 арк.
13. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 20. Спр. 1. 147 арк.
14. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 2. Спр. 9. 294 арк.
15. 3 життя «Просвіт». В Сумах (Харківщина) // Вістник товариства «Просвіта» у

Катеринославі. Катеринославі, 1917. № 14.

16. Кравчук О. М. Подільські губернські комісари доби Директорії УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / редкол.: О. О. Заремба (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 339–353.
17. Об'ява // Луч. 1918, 14 августа.
18. Покровський В. Суми, 21-го травня // Сумской вестник. 1917. № 109, 21 мая.
19. Порядок українського праздника // Сумской вестник. 1917. № 109, 21 мая.
20. Просвітянськаий з'їзд // Нова Рада. 1917. № 143, 22 вересня.
21. Протест проти відокремлення Харківщини // Нова Рада. 1917. № 134, 10 вересня.
22. Съезд просвіт // Луч. 1918. № 96, 9 октября.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2201с. Оп. 1. Спр. 631. 2 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362.
25. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374.
26. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157.
27. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. 280 с.
28. Українській концерт // Луч. 1918. № 91, 3 октября.
29. Штейнгель Б. Лист із Сумів // Нова Рада. 1917. № 18, 20 квітня.